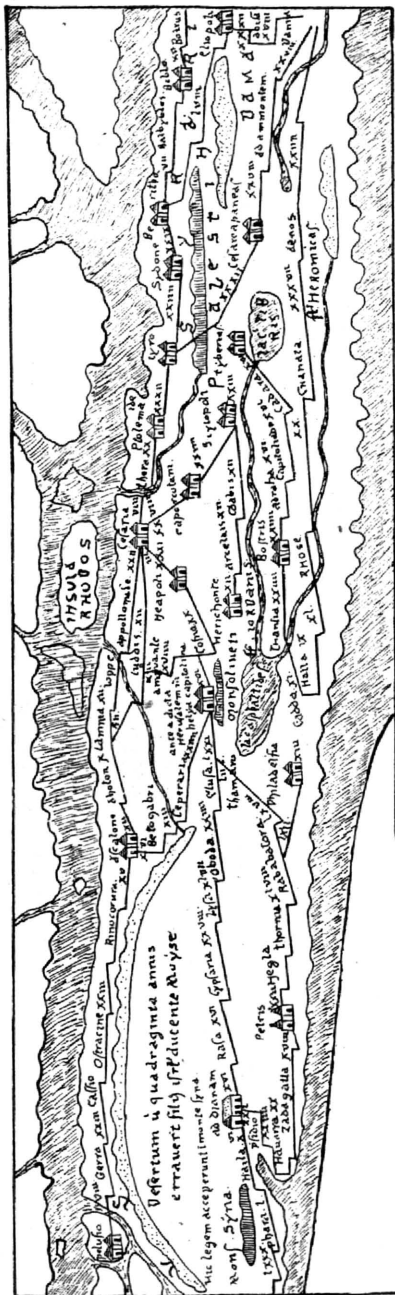

טבלת פויטינגר*

מאת י. שטנר

צ'ור א': מפת פויטינגר

בטבלת פויטינגר (ט"פ) — המפה המפורסמת שנתגלתה בתחילת המאה ה-12 ונקראה על שם בעליה *Tabula Peutingeriana* — כבר עסקו ודנו רבים (1), ופעמים רבות נדפס ציורה בשלמותו או בחלקו. לפיכך נצמצם כאן את דברינו ונסביר רק את העניינים העקריים וביחוד אלה הנוגעים בארץ-ישראל. ט"פ היא מורה-הדרך המצוייר (*itinerarium pictum*) האחד שהגיע לידינו, בשעה שמורי-דרך כתובים (*adnotata*) הגיעו לידינו במספר רב יותר ועוד נשוב לדבר עליהם. אלה האחרונים הם סדרי רשימות של עורכי-מסעות, ובהם צוינו תחנות למנוחה ולחילופי-סוסים לאורך הדרכים, וביחוד המרחקים בין תחנה לתחנה.

ט"פ (2) (ציור א') היא לפי זה מפת דרכים, או ביתר הטעמה — מפת דרכים

(*) מאמר זה הוא פרק מקוצר מתוך עבודה מקיפה על-אודות הכרטוגראפיה של ארץ-ישראל, כמו הפרק על המפות להירונימוס, שנדפס בחוברת הקודמת (ב'—ג') של הידיעות.

(1) סקירה על הספרות — Konrad Miller, *Itineraria Romana*, Stuttgart, 1916, p. LII. זהו החיבור המפורט והרחב ביותר על נושא זה. ראה גם הערך מפות של Kubitschek באנציקלופדיה של Pauly-Wissowa, *Encyclopädie der Klassischen Altertumswissenschaft*, XIX Halbband, Sp. 2144.

(2) המחבר השתמש כאן במפה שנדפסה בשחר-לבן בספרו של Konrad Miller, *Die Peutinger Karte, oder Weltkarte des Castorius*, Stuttgart, 1929. קטע ארץ-ישראל מתוך ט"פ שנדפסה ב-George Adam Smith, *Atlas of the Historical Geography of the Holy-Land*, London, 1915, Sh. 55.

מתוך האטלס של Smith.

בלבד. לא ניתן בה ביטוא לכל רעיון של פרויקציה. לכל הכנית של כיוון, או התאמה לקנה-מידה כלשהו. מלכתחילה התכוון מחברה למפת-רצועה, וזה מבנה. מידתה היתה בראשונה (לפני שגזורה ב-1863 ל-11 קטעים) 682×34 ס"מ. ברצועה ארוכה וצרה זו סורטטו הארצות בלי להביא בחשבון את גודל שטחיהן האמיתיים, כיוון התפשטותן. צורתן, היקפן, מקומן המיוחד וכד'. לפיכך נשתבשו הצורות ונתמתחו בכיוון ציר האורך של המפה (יש במפה ארצות אחדות שארכן הוגגם פי 10 ביחס לרחבן). בעל כרחם הגיעו המחברים לידי העתקתם והזותם של חבלי-ארץ שונים זה לגבי זה. קווי ההיקף של הארצות משובשים עד-כדי-כך שאין להכיר את המדינות השונות והרבה פעמים הטו אותן מכיוונם הטבעי-המצהירי (המרדינוני) לכיוון האפקי בהתאם לציר המפה הראשי. הכיוון המקובל כיום כלפי צפון נשמר במפה לכאורה רק בדבר אחד: בכתובות. אלא שכיוון זה גם הוא אינו אלא מדומה, כמובן מאליהו. לאחר שלא נתנו המחברים את דעתם בשום פנים על המסיבות הטבעיות של המקומות לאמיתן.

עיקר המפה הם הדרכים המצויירים בקווים עבים, ישרים ומאירי-עינים. קווי הדרכים מחברים את הערים, המצויינות במפה בעיטורי-עיר על פי שגרה אחת, ואת התחנות, ולצדן נמצאים מספרים המסמנים את המרחקים ביניהן במילים רומאיים⁽³⁾. מספרי המרחקים הם הדבר האחד היחיד במפה, וכל השאר אינו אלא צורות סתמיות של נוף, כעין קלעים ורקע או עיטור לרשת קווי הדרכים, כספף המלווה את העיקר. קווי הדרכים מפוזרים בסיכסכים, אעפ"י שעיקר כיוונם מתאים בדרך-כלל לכיוונו האפקי של ציר המפה. לעתים קרובות יש בהם הפסקים וזיזות בזוויות ישרות או קהות, המציינים את מקומן של התחנות (יש סוברים, כגון Jervis⁽⁴⁾), שהמחבר התכוון לסמן בזה שינויי-כיוון בדרך; סברה זו אין לה על מה שתסמוך).

כשם שהזנחה או נאנסו כל היסודיות העיקריים של מפה, כגון מידות אורך, שטח, כיוון, מעמד וכו', למען המטרה היחידה של טיפ, כן שובשו בה גם כל קווי הצורות הפיסיות. הים המצוייר בצבע ירוק נדחק לתוך פסים צרים, שאין בהם מקום לציין את תכונתם של חלקי היבשת, כגון חצאי איים, שרירות גדולה מזו מצוייה בתיאור תכונות הגובה. ההרים מסומנים בפסים גבנוניים הרשומים בדרך שגרה כעין קיצורים סטינוגראפיים, בארעיות, ומצויירים בצבעים שונים. לעתים משוח הר אחד בצבעים אחדים. בדרך כלל הם הרי מקור, כלומר הם מציינים את מקום מוצאם של הנהרות, ואלה הרי הם יסוד חשוב ביותר במפה של דרכים. מקור הנהרות מסומן לעיתים כבריכה. אולם גם הנהרות אינם מתאימים כלל למציאות. לא בארכם ולא בהילוכם ולא בכיוון השפך שלהם, ואף לא ביחסם למקומות הערים והדרכים שהם עוברים אותם במירוץ.

כיצד מתוארת ארץ-ישראל בט"פ?

מפת פויטינגר כוללת רק את התבל המיושבת (האויקומיני) שהיתה ידועה לרומאים. ארץ-ישראל מתחילה בקטע ה-XI, וחלקה העיקרי נמצא בקטע ה-X. לרגל מבנה של ארץ-ישראל, שהתפשטותה לאורך גדולה למעשה מהתפשטותה לרוחב, נמצא שצורתה — ובפרט צורת עבר-הירדן המערבי — אינה משובשת במידה רבה כל-כך. הארץ נראית בט"פ כרצועת ארץ צרה, הנפרדת מאסיה הקטנה — המקבילה לה, על-ידי

(3) טרט לגלכה שבה משמשת אמת-מידה אחרת למרחקים.

(4) ר' Jervis, *The World in the Maps, A Study in Map Evolution*, London, 1938, p. 25.

פס צר המציין את הים התיכון. בקו החוף של הים התיכון לאורך ארץ-ישראל אין פגימות עמוקות, ודבר זה מורה על חוף שאינו מפורץ הרבה. כנגד זאת מתואר מתחת לארץ-ישראל קו של חוף מקביל⁴⁴, המסורטט בקשתות קצרות כדרך השגרה. על רקע הצבע הצהוב-הבהיר המסמן את שטחי היבשה במפה, מתבלט בראשונה פס הרי-גבנוני בגוון אדום בהיר. הר זה נמשך בצורת קשת, החל מזרועה המזרחית של דלתת-הנילוס (המפוצלת מאוד ומתוארת בפרטי פרטים), ומגיע ממזל לאשקלון. מציעו הימנית של החר יוצא נהר הנשפך אל הים על יד יפו. מדבר פארן מסומן בכתובת: המדבר שבו נדדו בני ישראל ארבעים שנה בהנהגתו של משה. פס הרי קצר בצבע אדום-כהה, המסומן בכתובת: הר סיני בתוספת: כאן קבלו את החורה על הר סיני. מציין את הרי חצי-האי סיני. פארן וסיני תופסים שטח נרחב למדי במפה בהשוואה אל שאר חלקי הארץ.

הירדן יוצא מים טבריה ונופל אל ים המלח שאינו עולה כמעט בגדלו על הכנרת. מאותו צד משתפך אל ים המלח נהר שני הנקרא *Heromicas* (ירמוך), היוצא מהר ששמו לא פורש. נהר אחר יוצא מהקצה השמאלי של פס הרי ארוך יותר (הרי הגליל, הלבנון?) ונופל לים לא רחוק מקיסריה. ירושלים מצויינת בעיטור-עיר הנהוג במפה: שני מגדלים בעלי גגות חדים ועל-ידם כתובת: שמה לפנים ירושלים כעת היליה קאפיטולניה. פס-מאונך קצר בין ירושלים ובין ים המלח מסמן את הר הזיתים.

זהו תכנון של החלק המתאר את ארץ-ישראל, ואשר לריבוי הפרטים ודרך סרטוטם נמנית ארץ-ישראל עם הארצות המתוארות במפה ביתר פירוט, אף-כי מבחינת התיאורים הגיאוגרפיים אינה נבדלת מהן בשום דבר. במפה נמצאים גם חלקים המפורטים יותר (איטליה ועוד), אך דבר אחד מיוחד מציין את ארץ-ישראל, ואינו בחלקים אחרים של טיפ (מלבד מקום אחד יוצא מהכלל), והן הכתובות הנוצריות, הרומזות על מקומות הנזכרים בכתבי-הקודש ובברית החדשה. כך הודגש הערך המסורתי של מדבר פארן, הר סיני, ירושלים והר הזיתים. מלבד אלה ישנה בטיפ רק כתובת אחת נוצרית שנוספה לעיטורה של רומא: אל פטרוס הקדוש. על-סמך ריבוי הכתובות הנוצריות בחלק הארצי-ישראלי של טיפ הובעו דעות וסברות שונות — מהן מענינות למדי — בדבר הכנתה, מטרתה ושימושה של המפה. יש סוברים שארץ-ישראל היא עיקר בכל המפה, או על-כף-פנים גורם עיקרי, ולפי זה ראוי לראות את טיפ כמפת ארץ-ישראל ראשונה בזמן.

אין כיום ספק בדבר שטיפ היא העתקה של מורה דרך מצוייר רומאי, שהוכן במחציתה השניה של המאה הדי' אחר ספה-ינ. ק. מילר⁵ סבור שמחברה היה הקוסמוגרף קסטוריוס. פילולוגים אחרים דוחים סברה זו. מבחינת הכרטוגרפיה של ארץ-ישראל אין חשיבות יתרה לפתרון שאלה זו. לעומת זה חשובות מאוד השאלות הנוגעות במעתיק ובהכנת ההעתקה. יש דעה, שנתקבלה לפנים והיא חוזרת ונשנית עד היום, שטיפ הועתקה בשנת 1256 על ידי נזיר בקולמר, אך לפי החקירות החדשות יש להניח שהעתקה הוכנה במאה הי"ב, ויש סבורים — במאה הי"א⁶.

44) הכיוון בט"פ ומצבם של המקומות בה משונים ושונים מהמקובל אצלנו כאשר כבר נזכר לעיל, משום-כך לא נשתמש כאן במונחי הכיוון המקובלים, אעפ"י שלגבי ארץ-ישראל, שקויה משובשים רק מעט ביחס לארצות אחרות, אפשר היה להשתמש בהם על נקלה בלא פירושים מיוחדים.

5) ר' Konrad Miller, *Itineraria Romana*, pp. XVI-XVIII.
6) ר' Richard Uhden, *Die Herkunft und Systematik der Mittelalterlichen* (1931) *Weltkarten, Geographische Zeitschrift* XXXVII (1931); ר' גם קוביצ'ק וק. מילר כנ"ל.

השאלה המעניינת ביותר היא באיזו מידה נאמנה ההעתקה שבידנו, ואם נעשתה בצלמו של המקור הרומאי מכל הבחינות. יש סוברים שפתרון בעייה זו תלוי בפתרון בעייה אחרת: מהיכן הגיעו למפה הכתובות הנוצריות? הנמצאו מלכתחילה במורה-הדרך המצוייר העיקרי? כלומר אם הסרטט של המקור הרומאי הוא שהוסיף בידו את הכתובות הנ"ל, או שמא אינן אלא תוספות של מעתיק מימי הביניים. גם בשאלה זו נחלקו הדעות. ק. מילר, בעל הדעות הקיצוניות בשאלות הכרטוגראפיה הקדומה, וביחוד בעניין ט"פ, סבור שט"פ הגיעה לידינו כצורתה וכצלמה, כפי שנטבעו במאה הדי, ולא שינויים ולא תוספות מאוחרות⁷. אחרים חולקים על דעתו זאת של מילר⁸, ודומה שהפתרון המוצלח ביותר נמצא בביטאוו של ביזליי, האומר כי אמנם אין ט"פ מפה של ימי הביניים אלא מותאמת לרוח ימי הביניים (mediaevalized)⁹.

כמובן, מסתמך הוא על הכתובות הנוצריות הנזכרות. לדעה שונה מזו של מילר הגיע אלטר¹⁰, גם הוא על סמך ריבוי הכתובות הנוצריות. כאן נביא בקיצור את הנחותיו העיקריות, בגלל חשיבותן הן מבחינת הכרטוגראפיה הכללית והן הארצישראלית.

אלטר סבור שט"פ, בהעתקה שהגיעה לידינו, אינה אלא סוג קדום של מפת עוליי-רגל נוצרית, והתוספות הנוצריות שבה הוכנסו לדעתו בימי הביניים, כדי להבליט את סימניה החשובים ביותר של הארץ הקדושה. הכתובות וסימנים אחרים, כגון צבע הצינובר-האדום של הר הזיתים — גון שאינו מצוי הרבה מלבד זה במפה, מסייעים לדעתו להשערה שט"פ היא העתקה אשר שימשה מורה-דרך לעוליי-רגל מהמאה הי"ב, בעלותם לרומא או לירושלים. דעה זו מניחה איפוא שרק הודות לחנועת עוליי-הרגל, שנתגברה במאה הי"ב והי"ג ומגמתה היתה בעיקר ארץ-ישראל, נשתמרה העתקה של מורה-הדרך המצוייר מימי הרומאים. בדרך זו הגיעה לידינו המפה היחידה הנאמנה, אף תוספותיה הנוצריות, שמתוכה אנו למדים על הכרטוגראפיה השימושית של הרומאים ועל התיכניקה שלהם המשוכללת ומכוונת לתכליתה.

דעה זו מסייעת בעקיפים בכמה מפות אחרות של עוליי-רגל, הידועות מימי הביניים, וכן במורי-הדרך כתובים, שחלקם קודם בזמן למפה שלפנינו. ואף הם הוכנו למען עוליי-הרגל לארץ הקדושה. נתעכב כאן בקצרה על כמה מאלה, רק במידה שיש בהם כדי להסביר את דעתו של אלטר. מורי-דרך כתובים אחדים מהתקופה העתיקה נשתמרו והגיעו לידינו בשלמותם או בחלקם. המפורסם בהם הוא האיטינרריום לאנטונינוס (*Itinerarium Antonini*), שאותו אפשר לחשוב לאב-טיפוס¹¹. תמיד דרשו סמוכים בינו ובין ט"פ, חשוב מזה לגבי ארץ-ישראל הוא מורה-הדרך

(7) כנ"ל, ע' XIX.

(8) קוביצק וגירוויס כנ"ל וביזליי (Beazley) בספרו *The Dawn of Modern Geography*, Oxford, 1906.

(9) כנ"ל; מצוטט לפי בליס (Bliss): *The Development of Palestine Exploration*, New York, 1906, p. 35.

(10) Elter, *Itinerarstudien I, II, Programm der Universität Bonn*, 1908.

(11) *Itinerarium Antonini Augusti et Hierosolymitanum*, ed. G. Parthey u. r.

M. Pinder, Berlin, 1848; *Itineraria Romana I*, ed. Otto Cuntz, Leipzig, 1929.

האיטינרריום לאנטונינוס נדפס בתוספת ביאורים והשוואות לט"פ בספרו של מילר *Itineraria Romana*.

לירושלים (*Itinerarium Hierosolymitanum*) שחיברו בעימם שם עולה-רגל מבורדו (*Burdigale*), והוא עולה מבחינות רבות על מורה-הדרך לאנטונינוס. הוא חובר במאה ה' (בשנת 333), ממש כמו ט"פ, ועניינו רשימה שלמה ומדוייקת של הערים, התחנות, מקומות החלפת הסוסים, וציון המרחקים ביניהם במסעות של הצאי-מים, מבורדו עד ירושלים ובדרך חזרה עד מילאנו¹²).

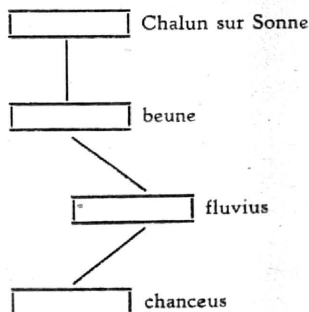
האיטניריום הירושלמי (נקרא גם הבורדיגלי *Burdigalense* לפי מקום מוצאו) הוא מורה-דרך לעולי-רגל; דבר זה ניכר לא רק מכיוון המסע אלא עוד יותר מהפירושים ומהתיאורים שנסופו על כמה שמות של מקומות. בחלקים הראשונים של המסע מועטות ההסברות, ואילו בחלקו הדין בארץ-ישראל הן באות בשפע, ובפרט בתיאור ירושלים. מההסברות האלו אנו למדים הרבה על ירושלים ועל המקומות הקדושים בתקופת הנצרות הקדומה.

מעמד ביניים בין מורה-דרך מצוייר לבין כתוב תופס מורה-הדרך של מתיה פאריס (*Mathaeus Paris*, מת בשנת 1259), הנודע בשם התחנות מלונדון עד לירושלים, ומצורף לספרו *Historia maior*. בו הובאו כל התחנות מלונדון עד אפוליה, אך שמו ועניינו מלמדים עליו שאין זה אלא החלק הראשון של הדרך לירושלים¹³. התחנות חרוזות כאן בזו אחר זו בחיבורי-קווים מצפון (לונדון) לדרום (אפוליה). יש ענין רב בהשוואה בין מורה-דרך זה לבין ט"פ, שבה נקודת המוצא והמבנה היא רומא. דבר זה מסתבר מהעובדה שהדרכים והתחנות למרחקהן נרשמו משני צדדיה של רומא, בכיוון ציר האורך האפקי, וכן צויירו גם הארצות שבהן עוברות הדרכים. ואילו באיטניריום הקווי החד-כיווני של פאריס מובאים סימני המקומות ושמותיהם בזה אחר זה מלמעלה למטה כשהם מחוברים על הקווים המציינים את קטעי הדרך שביניהם כמחואר בצירוף¹⁴).

לפנינו מורה-דרך משונה במסילה

אחת. נרשמו בו שמות ההרים החשובים והנחלים שהנוסע עובר אותם בדרכו. מה שחסר הרי זה תיאור גראפי של השטחים ולא כל שכן תיאור בשלושה ממדים, כמו הרים וכד'. התיאורים האלה המשווים על הט"פ אופי של מפה חסרים כאן לחלוטין.

שם השוואה נביא כאן עוד תיאור מפת עולי-רגל מימי-הביניים מהתחלת המאה הי"ב (צירוף ג'). המפה נמצאת בלונדון והיא פורסמה על ידי ריכט¹⁵, על-פיה אפשר לעמוד על ההבדל העצום בין הכרטוגראפיה העתיקה

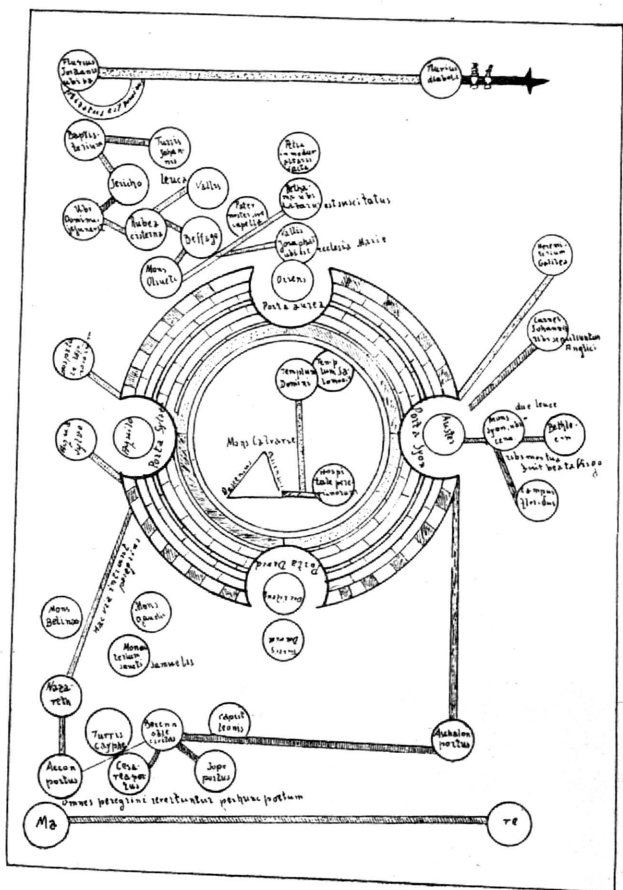
צירוף ב'. מפת מתיה פאריס

¹² ר' *Itineraria Hierosolymitana Saeculi III-VIII*, ed. Paul Geyer, Wien, 1888. כמו כן בספריהם הנ"ל של Parthey & Cuntz; האיטניריום נדפס בתוספת השוואה לט"פ גם בספרו הנ"ל של מילר, ע' LXVIII.

¹³ ר' Konrad Miller, *Die alterten Weltkarten*, Stuttgart, 1895, III, Ss. 84-90.

¹⁴ הצירוף הועתק מתוך חיבורו של Willi Lönzenberger v. Schönholz, *Die kartographische Darstellung der Wege, Strassen und Eisenbahnen. Ihre geschichtliche Entwicklung und kritische Würdigung*.

¹⁵ ר' Roericht, *Karten und Pläne zur Palästina-kunde*, ZDPV XIV, S. 138.

ציור ג'. מפה מתחילת המאה ה"ב

וזה של ימי-הביניים, הן מצד התיכניקה והן מצד קביעת התכלית והדרכים להשגתה. המפה בנוייה בנוסח גיאומטרי: ירושלים במרכז מסומנת במעגלים מרכזיים שונים-צבעים המציינים את חומות העיר. בתוך שטח העיגול הפנימי נמצאים מעגלים קטנים יותר, המסמנים את מקומותיהם של בית-המקדש, גבעת גלגלתא, בית-החולים לעולי-הרגל וכו'. המפה מכוונת כלפי מזרח. בתוך מעגלי החומה מצויירות קשתות קעורות. כ- $\frac{3}{4}$ המעגל, ובהן טבעות קטנות המציינות את שערי-העיר לארבעת רוחות העולם. מהשערים יוצאים פסים, המסמנים דרכים, ומובילים למקומות קדושים שונים ולמקומות אחרים החשובים לעולי-הרגל. המקומות האלה מסומנים גם הם במעגלים קטנים. נמצא שהמפה שלמעשה אינה אלא ציור לשם אורינטציה, ערוכה ובנוייה בשטחי עיגולים וקווים כפולים מתוך תפיסה סימטרית בחוש ובטעם. אפייניים ביותר שני הכסים הישרים והמקבילים, הגובלים את הציור משני עבריו. בצד מזרח פס המסתיים בתג של עיטור מציין את

הירדן ובצד מערב פס ירוק מציין את הים, אבל הנמלים המסומנים במעגלים (עכו, חיפה, קיסריה, יפו, אשקלון) אינם שוכנים על שפתו.
מתוך-כך אפשר להניח בוודאות שאין לבקש סמוכים בין ט"פ והמפות ומורי-הדרך מימי-הביניים. אבל מתוך עיון באלה האחרונים אפשר להכיר באיזו מידה היו דרושים—וגם נבדלים מהט"פ—מורי-הדרך והמפות של ארץ-ישראל בימי הביניים, ובפרט בימי מסעיה הצלב. והרי יש בזה משום סיוע לדעתו של אלטר בדבר מטרתה ושימושה של ט"פ. יש חולקים על דעה זו, אך אין בידיהם ראיות מכריעות לסתור. על כל פנים יש בזה משום הפצת אור על מעמדה של ארץ-ישראל במסגרת הכרטוגראפיה הכללית, בפרט בתחילתה. כמו מאליה מתקבלת על הדעת ההכרה, שהמפה היחידה מהתקופה הרומאית העתיקה, שהגיעה לידינו, נשתמרה הודות להשיבות שיחדו לארץ-ישראל בימי הביניים. ומבחינה זו, בין אם השקפותיו של אלטר על הט"פ נכונות באותו ההיקף שהוא מניח ובין אם הן מופלגות, ראוייה ט"פ שנכלול אותה בשורת המפות של ארץ-ישראל במסגרת המושג הרחב של מלה זו.

זהוים חדשים של שמות-מקומות בארץ-ישראל

מאת זאב וילנאי

א. בית-גרס—גרש או גיראסה הרומאית

בשיחת חכמים על גן-העדן אמר ריש-לְקיש אם בארץ-ישראל הוא בית-שאן פתחה... ואם בערביא—בית-גרס פתחה¹. כידוע נקרא בימי שלטון הרומאים, במאות השניה והשלישית, החלק הגדול ביותר של עבר-הירדן בשם ערביא המובא לפרקים בהוראה זו גם בספרות התלמוד. זהוים שונים נתנו לשם בית-גרס, כפי שהוא מובא בתלמוד המודפס. אולם אם נתבונן בתלמוד כתב-יד מינכן, נראה שאפשר לקרוא את השם הזה בית-גרס. לפי זה לפנינו השם גרש הערבי או גיראסה הרומאית. גיראסה היתה עיר חשובה בפרובינציה ערביא של הרומאים, מראשית יצירתה בשנת 106 אחר ספה"נ. גיראסה, המפוארה בבנינים נהדרים, העשירה במים רבים ובשפע פוריותה ביחוד במאות הראשונות אחר ספה"נ, דמתה באמת לפתחו של גן עדן.

השם בית-גרס מובא גם בצורת גרס² או גרש³, דבר רגיל בשמות מקומות שתחילתם בית; במקרא: בית נמרה—נמרה, בית עזמות—עזמות, בית הגלגל—הגלגל, בית לבאות—לבאות וכו'. כן מובאות שתי הצורות האלה גם בשמות אחדים בספרות התלמוד. כנראה נוספה המלה בית לשם גרס בהשפעת בית-שאן הנזכרת אתה. כמקרה הזה קרה גם את השם חיפה: אין מורידין לפני התיבה לא אנשי בית-שאן ולא אנשי בית-חיפה⁴.

ב. שטנה

במדרש נזכר חכם בשם רבי יוחנן דמן שטנה⁵. בספר הישוב מסומן השם הזה

(1) עירובין י"ט, ע"א. (2) גנוי שעכטער א', ע' 112. (3) מדרש שמואל כ"ד, ו'.

(4) מגילה כ"ד, ע"ב. (5) ססיקתא דרב כהנא, אחרייתא דסוכות קס"ז, ב'.